

Катерина Смаглій

Тривожний дзвінок громадянському суспільству України¹

Стаття порівнює розвиток громадянського суспільства України після Помаранчевої революції 2004 року та Революції Гідності 2013–2014 років. Автор аналізує причини слабого впливу громадянського суспільства на процес реформ після Євромайдану, висловлює застереження щодо ризиків незакінченої революції та пропонує деякі

рекомендації щодо посилення ролі громадянського суспільства на процес демократичних перетворень в країні.

Ключові слова: Помаранчева революція, Євромайдан, Революція Гідності, Реанімаційний пакет реформ, неурядові організації, західні донори.

The article compares the role of civil society in Ukraine after the 2004 Orange Revolution and the 2013–2014 Revolution of Dignity. The author analyzes the reasons for civil society's weak impact on post-Euromaidan reforms and offers a cautionary tale about the risks of a failed revolution, as well as recommendations on the growing role of civil society in the country's democratic transformation process.

Keywords: Orange Revolution, Euromaidan, Revolution of Dignity, Reanimation package of reforms, non-profit organizations, Western donors.

Перш ніж зустрітися з Президентом Порошенком під час свого першого офіційного візиту до України 9 липня 2017 року, Держсекретар США Рекс Тіллерсон побачився з кількома активістами українського громадянського суспільства. Послідовність зустрічей Тіллерсона в Києві була не випадковою. Цим було надіслано чіткий сигнал: уряд США цінує зусилля українського громадянського суспільства та заохочує керівництво держави посилити співпрацю з антикорупційними громадськими організаціями й адвокатами реформ.

Громадянське суспільство відіграло вирішальну роль у захисті демократії під час Євромайдану. Перефразовуючи Алексіса де Токвіля, можна сказати, що то були часи, коли українці всіх вікових груп, соціальних прошарків та ідеологій почали

формувати об'єднанчі спільноти. Однак над свіжопофарбованим парканом української демократії й досі стирчать вуха олігархічних кланів. Петро Порошенко обійняв президентський пост три роки тому, проте омріяна *Нова Україна* залишається недосяжною. Численні експерти попереджають про натиск контрреволюції та можливості скочування країни в бік авторитаризму².

Україна ризикує наступити на «граблі» Помаранчевої революції, коли громадянський протест не призвів до глибоких політичних трансформацій. Сьогодні українські активісти-антикорупціонери живуть в атмосфері «прослушки» та стеження, обшуків, брудних інформаційних атак та навіть загроз життю³. В уряді щораз зменшується кількість реформаторів, а волонтери просто вто-

¹ Статтю було вперше надруковано Інститутом Кеннана у Вашингтоні. Див. Kateryna Smaglyi, "A Wake-Up Call for Ukraine's Civil Society," Kennan Cable #25, (August 2017) <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no25-wake-call-for-ukraines-civil-society>.

² Головаха: "Україна позбавляється радянської спадщини, але не обов'язково рухається у бік демократії" // Bigmir.net. – 29.05.2017. <http://news.bigmir.net/ukraine/1079276-Golovaha-Ukraina-yhodit-ot-sovka-no-ne-navernyaka-k-demokratii->

³ Галина Корба. Переслідування активістів антикорупціонерів // Новое время. – Випуск 27. – 28.07.2017. <http://magazine.nv.ua/article/post/64142-travlya-borcov-s-korruptseyey>.

милися. Українське суспільство вочевидь повертається до політичної апатії.

Що ж сталося і як Україна могла повернутися до старого? Куди поділася енергія громадянського суспільства? Чи здатне воно контролювати владу? Помаранчева революція 2004 року, хоч і стала застереженням щодо ризиків незакінченої революції, проте вказала як можна оминати підводні камені на шляху до остаточної перемоги.

Що пішло не так після Помаранчевої революції?

Захід вбачав у Помаранчевій революції триумф громадянського суспільства України. У 2007 році, згідно рейтингу Дому Свободи, Україна вперше за свою історію одержала статус «вільної країни» за категорією політичних прав і громадянських свобод¹.

Кількість офіційно зареєстрованих громадських організацій зросла від 40 тисяч у 2004 році до майже 80 тисяч у 2014-му². Однак цей сплеск активності не трансформувався у глибше залучення громадян та в системні політичні зміни. Вплив організацій громадянського суспільства залишався незначним – лише 8–9 % з них були справді активними³. У 2011 році лише 29,9 % українців могли назвати бодай одну громадську організацію в своєму місті чи селищі, а 85,2 % ніколи не брали участі у волонтерській діяльності. Напередодні Євромайдану лідери неурядових організацій вважали свої організації «переважно неефективними» у питаннях розв'язання нагальних проблем у державі⁴.

Після Помаранчевої революції громадянське суспільство України помилково вважало, що Україна вже ніколи не повернеться до авторитаризму. Активісти приділяли більше уваги міжнародним конференціям, аніж на громадським слуханням чи роботі з громадянами на місцях. Ефективність і впливовість громадських організацій оцінювалися західними донорами, а не місцевими незалежними консультативними радами. Керівники елі-

¹ Freedom House, 2007 Freedom in the World Report, <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.

² Офіційні статистичні дані з Національного державного реєстру українських підприємств та організацій доступні за посиланням: <http://www.ukrstat.gov.ua>; The 2004 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia, USAID, (May 2005), at: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadd432.pdf.

³ Любов Паливода, Софія Голота. Держава та динаміка розвитку неурядових організацій України, 2002–2010. – К., 2010. – С. 18.

⁴ Сектор громадянського суспільства і політика: взаємодія, нейтральність чи конфронтація? // Фонд «Демократичні ініціативи». – 13.07.2013. <http://dif.org.ua/article/gromadskiy-sektor-i-politika-vzaemodiya-neytralitet-chi-borotba>.

тарних громадських організацій, так званих «НУОкратів», захопилися спілкуванням із західними посольствами замість того, щоб залучати до своєї діяльності власних співгромадян⁵. НУО часто виявлялися нездатними до взаємодії та створення міжрегіональних мереж.

Як наслідок, революція так і не перемогла. Брак послідовності та нездатність громадянського суспільства домогтися підзвітності уряду Ющенка–Тимошенко призвели до розчарування помаранчевими лідерами й перемоги реваншистських сил на парламентських виборах 2006 року та президентських виборах 2010 року.

Громадянське суспільство після Євромайдану: що відбулося правильно?

Україна заплатила високу ціну за відновлення демократії у 2013 році. Масштаби та нові форми громадянської інновації під час Революції Гідності були справді безпрецедентними. Громадянське суспільство досягло особливо вагомих результатів принаймні у таких чотирьох напрямках:

1. У країні *надзвичайно зросла кількість загальнонаціональних волонтерських організацій*, що надають гуманітарну підтримку та соціальну допомогу жертвам війни на Донбасі й іншим вразливим верствам населення. Волонтери стали групою найбільшої довіри з боку українського суспільства (випередивши інститут церкви)⁶.
2. *Організації громадянського суспільства вплинули на пост-євромайданівський процес реформ*. Найбільша та найпомітніша реформаторська мережа – Реанімаційний пакет реформ (РПР) – складається з 80 громадських організацій, 22 груп реформ і 300 експертів, які розробляють, просують, а подеколи навіть здійснюють судову, антикорупційну та економічну реформу.
3. *Антикорупційні ініціативи набули значної системності та організованості*. Неурядові організації постійно стежили за процесом створення двох основних антикорупційних агенцій: Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Національного агентства з запобігання корупції (НАЗК). Під тиском громадськості уряд запровадив загальнодоступну онлайн-систему відстеження задекларованого майна політиків, державних службовців та суддів.

⁵ Orysia Lutsevych. How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine // Briefing Paper, Chatham House. – January 1, 2013. – P. 17.

⁶ Хто належить до груп, яким довіряють найбільше: уряд, громадянське суспільство чи ЗМІ? // Фонд «Демократичні ініціативи». – 03.08.2015. <http://dif.org.ua/article/komu-bilshe-doviryayut-ukraintsi-vladi-gromadskosti-zmi>.

4. Євромайдан сприяв створенню *вільних від олігархічного фінансування політичних партій, що побудовані на принципах членства*. Партії «Демократичний альянс», «Сила людей», Громадянський рух «Хвиля» та «Рух нових сил» Міхеїла Саакашвілі залучають високоосвічених українців та зосереджують увагу на боротьбі з корупцією.

Що ж (знову) пішло не так?

Людські жертви під час Євромайдану були настільки значимими, що нинішня цинічна реставрація старої системи політичним класом України є просто незбагненою. Головний редактор журналу «Новое время» Віталій Сич пише: «Я думав, що після того, як на Майдані було вбито 100 людей, після того, як тисячі людей загинули на сході, Україна вже ніколи не повернеться до старого, і політики усвідомлять ступінь відповідальності та важливості моменту. Але ми досі бачимо корупцію, схеми і політичні угоди на найвищому рівні»¹.

Однак незбагненне відбувається просто перед нашими очима. Український політичний клас знову терпляче вичекав, доки революційний запал випариться, щоб розпочати свою «солодку контрреволюцію»².

Першим тривожним сигналом для громадянського суспільства України мала б стати відсутність змін у підходах неурядових організацій. Попри те, що після Євромайдану волонтери виявилися групою, якій найбільше довіряли українці, лідери неурядових організацій продовжували надавати пріоритетності відносинам із західними донорами, а не залученню громадян та активістів-волонтерів.

Деякі неурядові організації відновили співпрацю з фінансовими елітами України. Ігор Коломойський, Віктор Пінчук та інші олігархи вдалися до фінансових, медійних та політичних важелів задля просування певних активістів і громадських організацій, справедливо передбачаючи, що завдяки такій підтримці їм вдасться здобути певний вплив і захист. Соціолог Михайло Мінаков зазначав: «У 2014 році [...] олігархічні групи усвідомили ефективність організацій громадянського суспільства

та – іноді шляхом примусу – спробували ними скористатися задля збільшення своїх прибутків або з метою захисту своєї влади та власності»³.

Багато в чому культура організованого громадянського суспільства України віддзеркалює патрон-клієнтарну поведінку владних олігархічних структур країни: чимало київських неурядових організацій функціонує у доволі замкненому колі людей, які давно дружать та співпрацюють один з одним, та які вибудували систему клієнтарних відносин або з представниками державної влади, або з міжнародними донорами.

Розглянемо приклад Реанімаційного пакету реформ (РПР). Донори вітали діяльність РПР і високо оцінили його ефективність та успіхи у справі обстоювання реформ після Євромайдану. Упродовж 2015–2017 років група одержала підтримку на мільйони доларів від провідних донорів України: USAID, Пакту (неприбуткова міжнародна організація розвитку), шведської SIDA, Міжнародного фонду «Відродження» (МФВ), ПРООН та Представництва Європейського Союзу в Україні. Хоча формально РПР складається з 80 недержавних організацій, усе західне фінансування йшло через обране коло НУО, таких як Центр демократії та верховенства права (понад 70 % загального обсягу донорської підтримки), Центр UA та Український центр незалежних політичних досліджень, які й без того були знаними одержувачами міжнародних грантів⁴.

Така фінансова підтримка не лише призвела до конфліктів між групами реципієнтів та нерципієнтів, але й створила ефект «теплої ванни» для отримувачів грантів. Як наслідок, група РПР приділяла більше уваги донорським звітам і заявкам на нові гранти, а не підтримуванню та нарощуванню рівня залученості громадян. Офіс РПР, відкритий у 2014 році без жодного фінансування з боку донорів, колись виглядав як справжній вулик, де роїлося безліч громадських активістів. Сьогодні цей драйв майже зник і бюрократія тяжіє над інноваціями. На запитання, якими досягненнями мережі він пишається найбільше, керівник секретаріату РПР Артем Миргородський відповів, що він «особливо радіє з того, що всі іноземні посольства одержують та читають інформаційні бюлетені РПР».

З часом орієнтовані на результат активісти почали залишати мережу. Віктор Гріза, колишній

¹ Віталій Сич. Три роки реформ: якщо коротко, я розчарований // Новое время. – 07.07. 2017. <http://m.nv.ua/opinion/sych/tri-goda-reform-esli-korotko-ja-razocharovan-1254874.html>.

² Термін «солодка контрреволюція» був запроваджений українським істориком Ярославом Грицаком, який саркастично натякнув на кондитерський бізнес, яким володіє Президент Порошенко. Див.: Ярослав Грицак. Солодка контрреволюція. // Новое время. – 11.06.2017. <http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/solodka-kontrrevoljutsija-1288921.html>.

³ Mikhail Minakov. Changing Civil Society after Maidan // Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine, 2014. <https://www.danyliwseminar.com/mikhailo-minakov>.

⁴ Reanimation Package of Reforms, Annual Reports for 2015 and 2016. <http://rpr.org.ua/richni-zvity/>.

член групи РПР-культура, так пояснив мені своє рішення: «РПР перетворилася на клуб вигодоотримувачів. Багато активістів РПР лише експлуатують бренд “РПР” для збільшення свого соціального капіталу через зустрічі з іноземними дипломатами, медіаможливості, запрошення на міжнародні конференції або престижні стипендії на навчання у Сполучених Штатах. Для деякого РПР є лише перепусткою до коридорів влади, можливістю завести приятельські відносини з державними чиновниками чи політиками, а може, ще й потрапити до Верховної Ради на наступних виборах».

Застій в середовищі українських ГО також є наслідком прагнення багатьох громадських лідерів отримати зиск зі свого новонабутого впливу. У 2013 році українські активісти були потужною силою. Влада була просто змушена рахуватися з активістським рухом і йти на співпрацю з його лідерами у справі реформ. Це відкрило вікно можливостей для входження лідерів Євромайдану у політику, і багато хто ним скористався, конвертувавши свою репутацію у привабливі парламентські чи урядові посади. Як наслідок, лідери Євромайдану не спромоглися сформувати єдину політичну силу для участі у парламентських перегонах 2015 року, натомість вони дозволили старим елітам країни розколоти свої лави та «вмонтувати» себе у різні політичні проекти.

Від цього втратив не лише дух Євромайдану – самі його лідери тепер пожинають плоди своїх рішень. За даними соціологічного опитування Міжнародного республіканського інституту, сьогодні навіть найактивніші громадські лідери залишаються переважно невідомими для більшості українських громадян: 81 % з них не знає про Світлану Заліщук, 58 % не чули про Сергія Лещенка, а 30 % – про героя Євромайдану Мустафу Найема¹.

Реформатори намагаються збільшити свою впізнаваність через Facebook. Але в країні з низьким рівнем проникнення Інтернету «Facebook-демократія» далеко не найефективніший інструмент залучення прихильників або довгострокової мобілізації виборців.

Вихолощення майданівського духу через застій середовища неурядових організацій та амбіції активістів дало шанс олігархічно-економічним елітам України відновити свій вплив. Однак задля перемоги у Революції Гідності ветерани Євромайдану – як організації, так і окремі активісти – мають пере-

осмислити свої пріоритети. Власне, навіть цього буде недостатньо: вони зобов'язані запропонувати чіткий план дій щодо реформування країни.

Перемога революції

Для того, щоб революція перемогла, потрібно докласти значно більше зусиль, ніж їх потребувала перемога на Майдані. Щоб вистояти на Майдані, було достатньо зорганізувати народний спротив масовій корупції уряду Януковича й стати на захист європейських цінностей, не особливо вдаючись у деталі. Але з приходом до влади нового уряду дієвість антикорупційної риторики як політичної платформи знизилася. Низка національних антикорупційних форумів, організованих Міхеїлом Саакашвілі, партією «Демократичний альянс» та іншими активістами, не принесла електоральних дивідендів. Останнє опитування громадської думки показує, що «Демократичний альянс» має лише 0,1 % підтримки виборців, а «Руху нових сил» Саакашвілі симпатизує 1,4 % електорату². Перспективи ж партії Міхеїла Саакашвілі досить невизначені через рішення Президента Порошенка позбавити колишнього президента Грузії українського громадянства.

Народ України може й знає, *проти чого* виступають активісти громадянського суспільства, проте йому не до кінця зрозуміло, а *за що* ж, власне, вони виступають? Чи є у них план реформ і команда для його ефективного впровадження? Режим Януковича повалено, а підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і ухвалення лібералізованого візового режиму з ЄС здебільшого сприймаються як історія успіху президентства Порошенка.

Тож задля успішного руху вперед неурядові організації та громадянське суспільство повинні не лише голосно закликати до спільної боротьби з корупцією, як це робилося під час Євромайдану, але й пропонувати конкретні реформи на напрямках, що мають найбільше значення для пересічного українця: охорона здоров'я, освіта, культура, пенсії та соціальне забезпечення. Наразі саме в цих сферах пропозиції громадських організацій є найслабшими.

Проте найперший та найважливіший крок, який мають здійснити демократичні групи і їхні лідери, – це відновити свою чесність та порядність і почати послідовно й неухильно обстоювати ці принципи на всіх напрямках роботи. Сьогодні ж

¹ Melina Haring. Can Ukraine's New Liberal Party Succeed? // Atlantic Council. – October 17, 2016. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/can-ukraine-s-new-liberal-party-succeed>.

² Ставлення громадян до політичної ситуації, виборів і партій // Фонд «Демократичні ініціативи». – Червень 2017 року. <http://dif.org.ua/uploads/pdf/1183777675979e41751cad8.18422987.pdf>.

багато активістів та громадських інтелектуалів вважає, що критика влади автоматично підриває міжнародне становище України й послаблює її позиції у протистоянні з Росією. Але чи варто захищати реформи, які не зміцнюють верховенство права? Війна на сході України не є індульгенцією для керівництва країни в питаннях утиску активістів, залякування журналістів-розслідувачів чи переслідування реформаторів. Як керівництво країни може постійно вихвалитися захистом європейських цінностей від путінської агресії, якщо ті ж самі українські провідники нищать ці цінності у власній країні? Чим довше громадянське суспільство закриватиме очі на наступ влади на відвойований простір громадянських прав та свобод, тим довше триватиме процес їх відвоювання в майбутньому.

На жаль, сьогодні реформатори поволі втрачають позиції, опановані на піку свого впливу. Національна рада реформ, до якої спочатку входило чотири представники громадянського суспільства, нині складається виключно з людей, лояльних до Президента Порошенка. Останнім часом до Ради включено членів парламенту Ірину Луценко та Артура Герасимова, який є керівником парламентської фракції «Блок Петра Порошенка». Впродовж 2016 року з уряду було усунуто щонайменше 22 топ-реформаторів, а коли народні депутати Світлана Заліщук та Мустафа Найєм були виведені зі складу парламентської делегації України у Раді Європи та замінені на спільника колишнього президента Януковича Вадима Новінського, громадянське суспільство майже не протестувало проти цього рішення.

Президент Порошенко заснував Координаційну раду сприяння розвитку громадянського суспільства – посередника між державою та громадянським суспільством. Характерно, що її прототипом була така ж рада, заснована Віктором Януковичем у грудні 2012 року. І навіть очолив Раду не представник громадянського суспільства, а два державні посадовці – заступник голови президентської адміністрації і віце-прем'єр-міністр з регіонального розвитку.

Наразі Рада так нічого й не зробила для просування інтересів громадянського суспільства. Вона не висловила протесту проти закону, що змушує членів антикорупційних громадських організацій подавати відкриті електронні декларації про своє майно, неначе вони є державними службовцями. Рада також не виступила з критикою заборони Порошенком російських соціальних мережеских сайтів *ВКонтакте* та *Однокласники* – рішення, яке «Репортери без кордонів» охарактери-

зували як «непропорційний захід, що серйозно підриває право українського народу на інформацію і свободу висловлювання»¹.

Хоча Раді бракує дієвості, в ній немало зірок від громадянського суспільства: її членами є декілька видатних особистостей, зокрема Євген Би-стрицький, директор Міжнародного Фонду «Відродження» Джорджа Сороса.

Жоден з членів Ради не вийшов з її складу на знак протесту проти дій влади. Беручи участь у державних ігрищах із псевдореформами та ігноруючи її зловживання, реформатори «перетворюються на підтанцювку у ритуальному зоряному хороводі, що влаштовує уряд з Радою громадянського суспільства задля демонстрації її начебто участі у процесі реформ», – зауважує Богдан Маслич, директор найстарішого центру інформації та підтримки громадянського суспільства «ГУРТ». Якщо українські громадські лідери дійсно прагнуть обстоювати європейські принципи, за які вони боролися на Майдані, їм слід без остраху чинити спротив нинішній владі або ж вийти з її лав чи «потьомкінських сіл» у вигляді різноманітних навколоурядових «громадських рад».

Поза сумнівом, перед громадянським суспільством України постали численні виклики. Президент Порошенко вибудовує владну вертикаль перед президентськими виборами 2019 року. Євросоюз і Сполучені Штати Америки обтяжені власними пріоритетами, тож повернення «втоми від України» та скорочення обсягів допомоги є цілком реальними. Олігархи вже більш ніж готові знову стати до керма, а західні санкції не надто зменшили здатність Москви діяти на виснаження чи на загострення воєнного конфлікту на Донбасі. Поєднання слабкої економіки з безкінечною війною прокладає шлях популістам і радикальним націоналістам.

Тому задля перемоги останньої української революції лідери громадянського суспільства повинні пам'ятати минуле і брати з нього уроки. Помаранчева революція і Євромайдан засвідчили, що рішення не можуть прийти ззовні. Вони можуть прийти лише зсередини. Наші громадські організації та активісти мають перейти від тактики вуличних протестів до тактики залучення громадян та перемог у виборах. Час залишити комфортну зону у статусі «напівпозиції». Прийшов час об'єднатися та ще раз стати на захист гідності заради остаточної перемоги революції.

¹ RSF Urges Ukraine to Scrap Ban on Russian Social Media Sites // *Reporters Without Borders*. – May 23, 2017. <https://rsf.org/en/news/rsf-urges-ukraine-scrap-ban-russian-social-media-sites>.